

Пискач Ольга Дмитрівна

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Україна

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ

СЛІВ АВТОРА ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ

(НА МАТЕРІАЛІ ЗБІРКИ ІВАНА ЯЦКАНИНА «ДЕРЕВ'ЯНИЙ СМУТОК»)

***Abstract.** The article is devoted to the lexical and semantic analysis of the author's words in direct speech in the works of the Ukrainian writer of Eastern Slovakia I.Yatskanyn. Three groups of names are analyzed: 1) words to denote the speech activity of the characters; 2) verbs to denote mental activity; 3) communicative means to indicate the movements, gestures, facial expressions of the speaker.*

***Keywords:** author's words, direct speech, verb.*

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю лінгвістичного аналізу творчих здобутків українських письменників за межами України, що сприятиме поглибленню цілісної концепції розвитку національної лінгвостилістики. Особливий науковий інтерес викликає художня творчість українських письменників Східної Словаччини Ю. Бачі, Є. Бісс, І. Галайди, В. Дацея, С. Макари, І.Яцканина, С. Ганущина, А. Куська, Л. Мольнар, І. Прокіпчак, Й. Шелепця, М. Шмайди та ін., яка сьогодні ще недостатньо вивчена не тільки мовознавцями, але й літературознавцями.

Іван Яцканин – письменник, публіцист, перекладач, науковець, голова Спілки українських письменників Словаччини, головний редактор літературно-мистецького журналу «Дукля» та дитячого часопису «Веселка» (Пряшів) – посідає чільне місце в українській культурі Словацької Республіки. Він плідний і вже добре знаний в Україні митець, із-під пера якого вийшло чимало художніх збірок малої прози: «Місце проживання» (1987), «Наталка вже не плаче» (1988), «Тіні й шрами» (1994), «Втеча» (1995), «Усе залишиш» (1997), «Дерев'яний смуток» (1997), «Вернісаж» (2000), «В усьому винні чоловіки» (2004), «Чорний ящик зрілої дами» (2009), «Втеча без вороття»

(2010), «Задуха» (2013), «Пора вузеньких вулиць» (2013), «Мед і сіль» (2016) та ін.

Художній світ прози письменника був предметом наукового аналізу літературознавців України (О. Вертій, О. Ігнатович, Р. Кухарук, Т. Ліхтей, П. Осадчук, Т. Салига, Д. Федака, С. Федака, О. Талабірчук та ін.) і Словаччини (Ю. Бача, М. Неврлий, Ф. Ковач, М. Роман, Я. Джоґаник та ін.).

Однак перше в українському літературознавстві системне, концептуальне дослідження художнього доробку І. Яцканина здійснила О. Талабірчук, яка 2016 р. захистила кандидатську дисертацію «Проза Івана Яцканина: проблематика, поетика». Дослідниця, зокрема, осмислила грані його творчої діяльності: письменницьку, літературознавчу, перекладацьку та редакторську; розглянула проблемно-тематичний спектр прози митця, що засвідчує рух авторської думки від тем селянського спрямування до проблем екзистенційно-антропологічного виміру; проаналізувала духовні константи рідного простору, охарактеризувала проблему самоідентифікації, що тісно переплітається з проблемою втрати родинного зв'язку та національної ідентичності; розкрила проблематику повісті «Ангел над містом» та простежила поетику її заголовка, а також проаналізувала ключові для художнього світу письменника екзистенціали самотності, втечі, смерті, кохання [1, с. 19].

Проте мовознавчих досліджень художнього доробку І.Яцканина майже немає, чим зумовлена й актуальність нашої праці.

Мета дослідження – лексико-семантичний аналіз слів автора при прямій мові у творах І.Яцканина.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких основних завдань:

– з'ясувати теоретичні засади аналізу художнього тексту з урахуванням функцій слів автора при прямій мові;

– охарактеризувати основні семантичні типи лексичних одиниць на позначення слів автора у творах І.Яцканина;

– виявити засоби інтенсифікації дієслівних введів при прямій мові в аналізованих творах.

Об'єкт дослідження – мова збірки І.Яцканина «Дерев'яний смуток» (1997).

Предметом дослідження є семантико-функціональні особливості слів автора при прямій мові.

Джерельна база дослідження – 205 контекстуальних вибірок зі словами автора при прямій мові.

Художній твір характеризується двоплановістю свого вираження, оскільки в ньому органічно переплітаються авторська й діалогічна мова, які, виступаючи двома структурно автономними пластами оповіді, поєднуються в єдине ціле за допомогою слів автора, що різними способами здатні вводити висловлювання в текст.

На думку А. Багмут, слова автора, що вводять пряму мову, містять лексико-семантичну групу слів на означення процесу мовлення, думки, відчуття, слуху, бажання, волевиявлення і под.: *говорити, казати, чути, думати, уявляти, питати, кричати* та ін. Ці слова, як правило, не лише означають, що мова належить іншій особі, а й передають її характер, особливості, називають дії, які її супроводжують: *голосно промовити, прошепотіти, прохрипіти, сказати з ненавистю; вигукнути, вдаривши об поли руками*. Супровідні слова передають також міміку, жести мовця, його почуття (*жахнутися, зрадіти, посміхнутися, насупитися*) [2, с. 538].

Слова автора як частина конструкції з прямою мовою виконують не тільки граматичну функцію (тобто вводять пряму мову, вказуючи, кому вона належить), а й організаційну роль, яка реалізується передусім через дієслова-присудки в рамках авторських слів. Так, найбільш уживані дієслова (дієслова з стилістично нейтральним лексичним значенням, наприклад, *сказати*) допускають у прямій мові речення будь-якого типу і з будь-яким модальним чи стилістичним забарвленням. Але в рамках авторських слів існує ще ряд дієслів, які зумовлюють синтаксичну будову прямої мови, наприклад, дієслово *спитати* в будь-якій формі формує питальне речення прямої мови; дієслова *наказувати, запрошувати, порадити* та ін. – спонукальні речення; дієслова *гукнути, скрикнути* – окличні речення.

Слова автора виконують і стилістичну функцію. По-перше, використання синоніміки лексико-граматичних засобів у рамках авторських слів, особливо в способах вираження присудка, дає можливість уникнути лексико-граматичної одноманітності. По-друге, слова автора використовуються і для характеристики персонажів. З цією метою з групи дієслівних синонімів (слів і фразеологічних виразів) із значенням мовлення добираються такі дієслова, які зі стилістично-функціонального боку відповідають змісту й інтонації прямої мови [3, с. 274].

Таке поєднання мови діалогічної та мови описово-констатаційної має виразне стилістичне навантаження: пряма мова – засіб індивідуалізації автором своїх персонажів, розкриття їхнього внутрішнього світу; потенціал авторських слів реалізується у передачі інтенції автора та функції впливу на читача, створенні адекватного сприйняття реальної мовленнєвої комунікації у тексті художнього твору [4, с. 7].

У художньому дискурсі автор прагне різнобічно показати спілкування дійових осіб. Сама комунікативна ситуація нерідко зумовлює відбір певних мовних одиниць; синонімізація різноманітних лексичних та граматичних засобів у межах авторських слів надає можливість уникнути структурної і стилістичної одноманітності. Письменник не лише констатує, але й оцінює, зображує персонажів твору. Як вважає Н. Гут, «слова автора у такій ситуації є одним з основних засобів створення стилістичної різноплановості функціонування конструкцій з прямою мовою» [4, с. 11].

Отже, специфічне поєднання авторського мовлення та реплік персонажів відіграє в художньому стилі важливу динамізаційну і текстотвірну роль. Слова автора функціонують тут із такою метою:

- 1) констатації факту висловлювання та передачі його змісту;
- 2) компресії діалогічної мови та передачі ефекту мовчання;
- 3) деталізації змісту висловлювання;
- 4) характеристики персонажів;
- 5) передачі особливостей мовленнєвої діяльності персонажів;
- 6) показу жестів, міміки, дії, пози у момент розмови;

- 7) передачі емоційно-психологічного стану героїв;
- 8) відтворення стосунків між співрозмовниками;
- 9) опису навколишнього середовища.

Отже, слова автора як самостійні структури в художньому тексті маркують висловлювання дійових осіб, виражають імпліцитний зміст, забезпечуючи реалізацію творчого задуму письменника. Надаючи інформативності конструкціям із прямою мовою, такі компоненти виконують виразні смислові, текстотвірні, стилістичні функції, що дозволяє вважати їх важливими репрезентантами ідіостилю того чи того письменника.

Структурно-семантичний аналіз слів автора при прямій мові на матеріалі збірки «Дерев'яний смуток» І. Яцканина дає можливість виділити такі три групи назв:

- 1) слова на позначення мовленнєвої діяльності персонажів:
  - а) дієслова з загальним значенням говоріння;
  - б) дієслова зі значенням особливого способу промовляння;
  - в) дієслова зі значенням спрямованості на мовленнєву взаємодію;
  - г) фраземи на позначення мовленнєвої діяльності);
- 2) дієслова на позначення психічної діяльності;
- 3) комунікативні засоби на позначення рухів, жестів, міміки мовця.

Ілюстративний матеріал засвідчує закономірну перевагу вживання при прямій мові лексико-семантичних груп дієслів із загальним значенням говоріння (усього 52 одиниці): *говорити, розказувати, сказати, промовити, озватися, обізватися*. Особливий спосіб промовляння репліки персонажами автор презентує за допомогою широких синонімічних рядів. У збірці переважають лексеми на позначення інтенсивності звучання (*зукати, шепотіти, заверещати, закричати, зйойкнути, лайнутися, відсікти*), нечіткості вимови (*бурканути, бубніти, забурмотіти, мимрити, пробурмотіти*), а також темпу мовлення (*кинути, затягнути, проспівати*). Наприклад: «*Андрій на мить зупинився, потім подався до хати, став на поріг і закричав: – Вставай, вівчарю, давай сиру!*» [5, с. 25]; «– *Повічте мі,*

пастушкове, што сте виділи, – проспівав Гашко, впершись очима у хлопців» [5, с. 94].

Лексеми загального характеру відтворення мовлення, запитання, відповіді, спонукання мають невисоку частотність уживання в збірці «Дерев'яний смуток». І.Яцканин віддає перевагу дієслівним вводам *запитувати, запитати, питати, запропонувати, зауважити, звернутися, попросити, цікавитися* тощо.

Для вираження мовленнєвої діяльності персонажів письменник також використовує фраземи (часто видозмінюючи їх форму) та розщеплені присудки: *вести своє* «настирливо повертатися в розмові до певної думки», *включитися у розмову* «починати говорити з ким-небудь», *звернути розмову* «починати говорити на іншу тему», *розтягувати слова* «промовляти повільно, спроквола», *стояти на своєму* «дотримуючись певних поглядів, думок, уперто відстоювати їх» та ін.

Шляхом опису вербальної та невербальної поведінки в тексті здійснюється багатоаспектна характеристика ситуації спілкування. Невербальна дія може бути настільки виразною, що повністю заступає собою вербальну. При цьому експресія немовленнєвої діяльності відіграє роль стимулу або мотиву для репліки співрозмовника. Саме тому група слів автора з екстралінгвальним компонентом має широкий потенціал у творах І. Яцканина. Письменник активно користується дієслівною лексикою на позначення розумових, психічних виявів персонажів. Це переважно лексеми *думати, подумати, здогадатися, запам'ятати* при введені невисловлених героями реплік.

Високу продуктивність у збірці «Дерев'яний смуток» І. Яцканина виявляють дієслова на позначення емоційно-психічного стану мовця (здивування, веселість, ніяковість, урівноваженість, настороженість, роздратованість): *всміхатися, задихатися, зареготати, зітхнути, зніяковіти, насміхатися розреготатися*. Яскраву стилістичну виразність та експресію мають слова автора, що містять у своєму складі метафоричні або ж фразеологічні сполуки з емоційно-психологічним відтінком і засвідчують

специфіку авторського ідіостилію: «– *І на нього біда прийшла, заслужив собі, – злість не давала спокою старому*» [5, с. 89]; «– *Запитав він мене, у що мені обійдеться його шлюб? Запитав? – в його голосі з'являлося дедалі більше злості і розпачу*» [5, с. 123]; «– *Пропаде все, що будую. Пропаде... – злість, жаль і гіркота збилися до купи, не давали йому дихнути*» [5, с. 124].

Чи не найчисленнішою групою у збірці «Дерев'яний смуток» І.Яцканина є вводи на позначення рухів, жестів, міміки мовця, що сприяють особливій образності мовлення, відтворюючи різні дії співрозмовника, які стосуються зображення рухів, зовнішнього вигляду, манер особи, котрій належить пряма мова. Письменник досить активно в ролі авторських слів використовує дієслова руху *брести, вибігти, помчати, відійти, підійти, встати, підсісти, рвонутися, скопитися, ходити* тощо. Наприклад: «– *Треба знати, де і коли обізватись, – Василь встав, підійшов до дров, присів до Павла, знову встав, понаправляв штани, підтягнув їх, вирівняв старий зморшкуватий ремінь і знову спокійно сів*» [5, с. 70]; «– *Ти вже і чепіги нездатний взяти в руки. Боїшся, щоб мозолі не наскочили. – Андрій підскочив до воза, рвонув на чепіги, аж коні наполошилися*» [5, с. 100].

Помітне місце в структурі слів авторської мови І.Яцканина займають вербальні засоби з аудіо-візуальним значенням: *глянути, поглянути, дивитися, подивитися, шукати очима, одвести очі*. Наприклад: «– *Відходжу, бо заважаю подальшому твоєму розгону, – він і не глянув на неї*» [5, с. 107]; «– *Для тебе не дуже приємна, – секретар одвів очі вбік*» [5, с. 99].

Дієслова і фраземи на позначення жестів і міміки мовця – досить поширене явище в структурі слів автора при прямій мові. Часто вживаними у збірці «Дерев'яний смуток» є *нахмуритися, плюнути, всміхнутися, вказати, показати, похитати головою, почервоніти, простягнути руку, розмахувати рукою, тицьнути пальцем* тощо. Наприклад: «– *Того хлопчика як звати? – вказав на Лозинякового онука й всміхнувся до нього*» [5, с. 18]; «– *Тоді справді чого сюди лізеш? – товариш дитинства нахмурився, здавалось, хоче вже відійти...*» [5, с. 14].

Поширення авторських слів із домінантним дієсловом найчастіше відбувається завдяки вживанню інтенсифікаторів, які в досліджуваних творах набувають лексико-граматичної різноманітності. Це переважно прислівники (*спокійно, тихо, весело, загадково, незвично, голосно, здивовано, знервовано, гнівно, уїдливо, строго, зухвало* та ін.), зрідка прийменниково-іменникові сполуки (*з докором, без тривоги, на виправдання*) тощо. При цьому переважають лексико-семантичні групи зі значенням висоти звуку, тембру голосу, сили звуку, темпу, відношення суб'єкта до сказаного, виконаного, ставлення до співрозмовника, фізичного та психічного стану тощо. Наприклад: «*Дід погладив онука по волоссі і заговорив до нього **якось сумно, загадково і незвично**: – Хлопче, ціле життя будеш блукати, людям допомагати, але, може, ніхто і «дякую» за те не скаже*» [5, с. 8]; «*– Сива буде мати гача, – **якось весело** додав Сахайда. – Іди зі мною, допоможеш*» [5, с. 42].

Отже, твори І. Яцканина характеризуються високою продуктивністю вживання дієслів різних лексико-семантичних класів як ввідних компонентів при прямій мові. Добір мовних засобів, частота вживання слів автора насамперед залежить від творчої індивідуальності письменника. Неабияке емоційно-експресивне навантаження авторської мови сприяє використанню її як стилістичного засобу, підпорядкованого єдиній меті – створити цілісну канву художнього твору, переконливі образи персонажів. Такі утворення функціонують у збірці «Дерев'яний смуток», зображуючи суб'єктів комунікації, констатуючи факт висловлювання, передаючи його зміст, описуючи параметри ситуації спілкування.

Індивідуальність творчої манери І. Яцканина повною мірою виявляється через творчі можливості загальномовної системи, яка, породжуючи художньо-естетичний зміст усього твору, позначена впливом унікальної, неповторної особистості письменника. Слова автора при прямій мові, характеризуючись лексико-семантичним та морфологічним різноманіттям функціонування в художньому тексті, є одним із стилетворчих та індивідуалізаційних елементів ідіостилю І.Яцканина.

Список джерел:

1. Талабірчук О. Ю. Проза Івана Яцканина: проблематика, поетика: автореф. дис. ... канд. філол. наук; спец. 10.01.01 – українська література. Київ, 2016. 20 с.
2. Багмут А.Й. Пряма мова. *Українська мова: Енциклопедія* / редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко та ін. Київ: Укр.енцикл., 2004. С. 538.
3. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Ч.ІІ. Синтаксис. Київ: Рад. школа, 1961. 288 с.
4. Гут Н. В. Слова автора при прямій мові в системі художнього тексту (на матеріалі творчості Григорія і Григора Тютюнників): автореф. дис. ... канд. філол. наук; спец. 10.02.01 – українська мова. Київ, 2009. 20 с.
5. Яцканин І. Дерев'яний смуток: Оповідання. Ужгород – Пряшів, 1997. 134 с.